

DEĞİŞEN BİRİKİM REJİMİ BAĞLAMINDA EMEKLİLİKTE YENİDEN YAPILANMA VE SOSYAL POLİTİKANIN DÖNÜŞÜMÜ

Denizcan Kutlu
Ankara Üniversitesi

ÖZET

Fordist-yoğun birikim rejimine ait düzenleme biçimleri içerisinde bir dizi süreç ve yapı, fordizm sonrası değişen birikim rejiminin gerekliliklerine göre yeniden yapılandırılmaktadır. Çalışma ilişkileri ve sosyal politika da farklı birikim rejimlerinden değişik biçimlerde etkilenmiştir, etkilenmektedir. Bugün yaşanan ise, sosyal politikanın geleneksel hedef kitlesi olan işçi sınıfının yerine, yoksulların oturtulmasıdır. Bu yaklaşım, devletin ücretlilik ilişkisine ve piyasaya müdahale etmemesi biçimindeki bir neo-liberal önkabule dayanmakta, sadece devlet-piyasa değil, aynı zamanda devlet-yurttaş ilişkilerini de dönüştürmektedir. Bu çalışmada, Türkiye’de sosyal güvencilikte yeniden yapılanma bağlamında hayata geçirilen emeklilik düzenlemesi bu perspektiften ele alınmaya çalışılacaktır. Emeklilik düzenlemesine ilişkin yasa metni ve gerekçesinin eleştirel bir biçimde irdelenmesi yöntemine yaslanılan çalışmada, konuya Düzenleme Okulu’nun kavram setleri eşliğinde yaklaşılmıştır. Çalışmada, emeklilikte yeniden yapılanmadan hareketle, sosyal politikanın dönüşümünün birikim rejimi farklılaşması ile ilişkisi, yaşanan ve olası toplumsal sonuçları itibarıyla hak kavramı ekseninde tartışılmaya çalışılacaktır. Çalışmada Türkiye’de yasa yapıcının emeklilikte dönüşüm bağlamında ortaya koyduğu hedefler ile 1) birikim rejiminin dönüşümü, 2) sosyal güvenlik bağlamında emeklilik hakkı, 3) Dünya Bankası (DB) politikaları arasındaki uygunluk ve 4) nasıl bir sosyal politika ve sosyal güvenlik ortamının oluştuğu, oluşabileceği arasındaki ilişki ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Birikim rejimi, neo-liberalizm, sosyal politika, sosyal güvenlik, emeklilikte dönüşüm, yoksullukla mücadele

ABSTRACT

A series of processes and structures within the regulation forms belonging to the Fordist intense accumulation regime have been restructured due to the necessities of the changing accumulation regime. Working relations and social policy were also affected, and have been affected by the changing accumulation regimes. Nowadays, poor people rather than the working class are considered to be the target audience of social policy. This approach depends on the assumption that the state does not intervene in wage relations and the market, and this approach not only transforms state-market relations, but also state-citizen relations. In this study, the retirement regulations actualized within the context of the restructuring of the Turkish social security system will be considered in this context. Depending on a critical analysis of the text and preamble of the law regulating retirement, this study approaches the issue with the set of concepts of the Regulation School. Moving from the restructuring of retirement, this study will discuss the relationship between the transformation of social policy and the alteration of accumulation regimes in terms of the actual and possible social results, and in the axis of the concept of rights. This study will deal with the relationship between the aims of the law-maker in terms of the restructuring of retirement with; 1) the transformation of the accumulation regime 2) the right to retirement in the context of social security 3) compatibility with the policies of the World Bank and 4) the actual and possible environment of social policy and social security.

Keywords: Accumulation regime, neo-liberalism, social policy, social security, restructuring of retirement, struggle with poverty)

GİRİŞ

Kapitalist sermaye birikim süreci, farklı birikim rejimleri içerisinde üretim ve tüketimi en karlı noktada buluşturmaya hedeflemektedir. Bu süreç, sermayenin farklı birikim rejimlerinin, istikrarını sağlayacak düzenleme biçimleri ile eklemlenmesi ile olanaklı hale gelmektedir. Düzenleme Ekolü’ne (Arın, 1986) göre, her birikim rejimi, özsel çelişkilerinin sonucu olan krizlerle karşılaşırken, düzenleme

biçimlerdeki her dönüşüm de bu bunalım ve krizlere yanıt vermeyi amaçlayan dönüşümlerdir (Öngen, 1996: 134).

Birikim rejimi, üretim, tüketim ve emek gücünün yeniden üretiminin koşullarındaki dönüşümleri birbirine ekleyen bir artık-değer üretimi ve bunun yeniden bölüşümü biçimidir (Arın, 1986:113). “Her birikim rejimi, tarihsel süreç içerisinde sınırlı da olsa görece istikrarlı olan bir ekonomik gelişme modelini, sosyal ve politik uzlaşmayı” temel alır (Şen, 2004: 69) ve kendisi ile uyumlu bir düzenleme biçimini de beraberinde getirir. Bu çerçevede, düzenleme biçimi, kapitalizmin farklı gelişme düzeylerine denk gelen “birikim rejiminin istikrarını ve yeniden üretimini sağlayacak koşulların (üretim ilişkilerinin, toplumsal yapıların, kurumların ve normların) bütünü oluşturur” (Arın, 1986:114). Böylelikle emek rejimini düzenleyen pek çok yapı ve kurumun, düzenleme biçimi içerisinde yer aldığı görülür. Sosyal politika da farklı birikim rejimlerinden farklı biçimlerde etkilenmiştir, etkilenmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’de sosyal güvencikte yeniden yapılanma bağlamında gerçekleştirilen emeklilik düzenlemesi de bu perspektiften ele alınmaya çalışılacaktır. Çalışmada emeklilikte yeniden yapılanmadan kalkarak, sosyal politikanın dönüşümünün birikim rejimi farklılaşması ile ilişkisi, yaşanan ve olası sonuçları bakımından tartışılacaktır. Bu çerçevede, yasal düzenlemenin getirdiklerinin yanı sıra, hedefleri, gerçekleştiği somut durum ve etkisi altında olan kurumların yönlendirmelerinden de yararlanılacaktır. Düzenlemenin gerçekleştiği somut durum, neo-liberal küreselleşme süreci ve sosyal politikanın dönüşümüdür. Etkisi altında kalınan kurumlar ise Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası’dır (DB). Çalışmada Türkiye’de yasa yapıcının emeklilikte dönüşüm bağlamında ortaya koyduğu hedefler ile 1) birikim rejiminde dönüşüm, 2) DB politikaları arasındaki uygunluk ve 3) nasıl bir sosyal politika ve sosyal güvenlik ortamının oluştuğu, oluşabileceği arasındaki ilişki tartışılacaktır. Çalışma üç bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde neo-liberalizm, DB yaklaşımı, sosyal politikanın dönüşümü ele alınırken, ikinci bölümde Türkiye’de sosyal güvencikte yeniden yapılanma, ileri sürülen gerekçe, hedefler ve yasal düzenleme ile birlikte ele alınacaktır. Üçüncü bölümde ise, hedef ve gerekçeler bağlamında emeklilikte dönüşümün eleştirel bir değerlendirilmesi yapılacak, ardından düzenlemenin nasıl bir çerçeveye oturduğu, anılan kurumlarla uyumluluk noktaları, bugün ne olduğu, sürecin nereye doğru evrildiği ilk bölümde sunulan bakış açısı ekseninde tartışılmaya çalışılacaktır.

İlk bölümde birikim rejiminin dönüşümü çerçevesinde neo-liberal politikalar, DB yaklaşımı ve sosyal politikada yaşanan hedef kayması, anlatılmaya çalışılmış, ikinci bölümde ise emeklilikte yeniden yapılanma, ileri sürülen gerekçe, hedefler ve yasal düzenleme ile birlikte ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, emeklilikte yeniden yapılanmanın hedef ve gerekçeleri eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmuş ve düzenlemenin nasıl bir çerçeveye oturduğu ve dönüşümün ardındaki dinamikler gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca düzenleme ve hedeflerin DB yaklaşımı ile uyum noktalarına değinilmiştir.

BİRİKİM REJİMİ, NEO-LİBERALİZM VE SOSYAL POLİTİKANIN DÖNÜŞÜMÜ

“Aslında çok daha hızlı küreselleşebildik, fakat iki önemli engelle karşılaştık bu süreçte: demokrasi ve trilyonlarca dolar değerindeki emeklilik fonlarının kamu, yani ulus-devletlerin kontrolünde olması. (...) Fakat bunun içi borsalara sürekli para girişi yapılması gerekiyor. Bu emeklilik fonları, özel aracı kurumların emrine tahsis edilecek olursa, borsalara kanalize edilecek ve biz daha da zenginleşeceğiz” (Aktaran Özveri, 2003: 79).

Mercedes Benz Yönetim Kurulu üyesinin bu sözleri, sermayenin talep ve beklentilerini özlü bir biçimde özetlemekte ve bu çalışmanın içerik ve sonuçlarına ilişkin bir fikir vermektedir. Bu bölümde aktarılan sözlerin arka planı tartışılmaya çalışılacaktır.

Kapitalizm, 1970’lerde fordist birikim rejiminin krizinden çıkabilmek için çalışma ilişkileri alanında kurum, yapı ve süreçlere ilişkin bir dizi köklü dönüşüme başvurmuştur. Fordist birikim rejiminin temel kalıbı, üretim ile tüketimi, -talep kökenli 1929 krizini aşma bağlamında- yüksek reel ücret düzeyleri ile eklemektir. Standartlaşmış malların yoğun işbölümü temelinde kitlesel bir biçimde üretildiği bu dönemde, tüketim de üretilen ürünün iç pazarda tüketilmesi bağlamında kitlesel olmalıdır. Talep artırıcı kamu müdahaleleri için ek düzenlemeler de bu tür bir birikim rejimini beslemek çerçevesinde gündeme gelmiştir.

Fordizmin krizinin ardından, sermayenin krizden çıkabilmek için ihracata yönelik politikaları benimsemesi, ülke içerisinde ücretlerin tüketim ayağını baskılaması ile mümkün olabilmiş ve emek gücü, önemli ölçüde bir maliyet unsuru olarak görülmüştür. Böylelikle birikim rejimi, yüksek reel ücret düzeylerine sahip bir çalışan kesime, dolayısıyla talep artırıcı bir düzenleme biçimi ve onun kurumlarına gereksinim

duymamaya başlamıştır. Bu çerçevede emek ile sermaye arasındaki bu yeni eklemlenme durumuna cevap verecek, “bu ilişkileri düzenleyecek ve kurala bağlayacak yeni yasalara, yönetsel mekanizmalara” gereksinim duyulmuştur (Öngen, 2004: 247).

Öte yandan karlılık kökenli olarak yaşanan 1970’lerin başındaki kriz (Shaikh, 1986; Arın, 1986: 131-132), önceden kamusal olarak sunulan pek çok hizmetin de piyasalaştırılmasını beraberinde getirmiştir. Neo-liberal politikalar, kamunun bir üretici güç olarak ekonomiden çekilmesini, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik gibi alanların piyasa güçlerine açılmasını hedeflemektedir. Sosyal güvenlik hizmetlerinin piyasa ile ilişkilendirilir bir alan haline gelmesini savunanların görüşleri, şu dört madde eşliğinde özetlenebilir:

“1) Sosyal güvenlik alanında yasal kamu monopolü uygulamasına son verilmeli ve sistem özel kesimin rekabetine açılmalıdır.

2) Sosyal güvenlik sisteminin yeniden bölüşüm amacı ile kullanımından sakınılmalıdır.

3) Sosyal sorumluluk yerine, bireysel sorumluluğun esas olduğu dikkate alınarak sistem yapılandırılmalıdır.

4) Sosyal güvenlik içerisinde yer alan sosyal yardımlar yani kamu hizmeti belli bir baskı grubunu değil, tüm yoksulları hedef almalıdır” (Özveri, 2003: 79)

Her madde, burada söylenmiş olanları ve söylenecekleri bütünlemekte ve özetlemektedir. Küresel rekabet koşullarında, birey ve piyasa baş başa bırakılmakta, devlete ise düzenleyici bir rol biçilmektedir. Modelin kurumsal taşıyıcıları ise IMF ve DB olmaktadır.

Sosyal politika ortamı da, DB referanslı olarak yeniden biçimlendirilmek istenirken, bu dört madde, sosyal politikanın dönüşümünün köşe taşlarını oluşturmaktadır. Diğerlerinin yanı sıra DB’nin yaklaşımı, dördüncü maddede özetlendiği gibidir: Sosyal yardımların artması ve sosyal politikanın temel hedefinin yoksullukla mücadele olarak tanımlanması. Bu noktada temel amaç ise, sosyal politikayı geleneksel müdahale ve düzenleme alanlarından uzaklaştırmaktır. Bu alanlar, “sosyal güvenlik, işçi sendikaları ve toplu sözleşme düzeni, emeği koruyucu/geliştirici iş yasaları, sosyal yardımlar, asgari ücret, kamusal sağlık, eğitim, konut ve ulaşım hizmetleri” (Özüğurlu, 2003: 61) olarak ifade edilebilir. Geleneksel olandan uzaklaşılırken amaç, kamunun sözleşme ve ücretli istihdam düzeni, yani emek piyasasına müdahalesini engellemektir. Kamunun bu tür bir müdahale biçim ve içeriğinden sıyrıldığı bir ortamda ise yapacağı tek şey, neo-liberal politikaların yarattığı yoksullukla mücadeledir. Esas olarak, yoksullukla mücadelenin, yoksulların emek piyasasında içerilme kapasite ve olanaklarını da artırması gerektiği için, olanı yoksulluğun sürdürülebilir kılınması (Özüğurlu, 2003: 72) olarak tarif etmek yanlış olmayacaktır. Ancak elbette izlenen “yoksullukla mücadele” çizgisi, bu kesimleri emek güçlerini satma zorunluluğundan kurtaracak “ücretli emek dışındaki geçim yolları”na (Wood, 2006: 162-163) ulaştırarak düzeyde de olmamalıdır. Bu durum sermayenin program ve stratejisi ile örtüşmektedir. Özüğurlu (2003: 64), sosyal politikanın dönüşümünü kapsam ve strateji çerçevesinde şöyle tarif etmektedir:

“1) Sosyal politika disiplininin sıklet merkezinde yer alan işçi sınıfı, yerini sınıf dışına düşen yoksullara/yapısal işsizlere bırakmıştır.

2) ‘Bağımlı çalışanların’ korunması ve güçlendirilmesi şeklindeki temel sosyal politika hedefi yerini ‘sosyal sermayenin’ geliştirilmesine bırakmıştır.

3) Toplumsal bütünleşmeyi hedefleyen politika yönelimi, yerini ‘piyasanın rekabet ve etkinlik’ stratejileriyle uyuma bırakmıştır.”

Sosyal politikada yeni yaklaşımın hedef kitlesi, “sosyal desteğe gerçekten ihtiyaç duyan muhtaç ve düşkün” bu kesimlerle sınırlandırılmalıdır (Özüğurlu, 2003: 64). Bu dönemde, devletin piyasaya, ücretlilik ilişkilerine müdahale koşullarının ortadan kaldırılması çerçevesinde, merkezini işçi sınıfının aldığı geleneksel sosyal politika anlayışı devlet-piyasa ilişkilerinin dönüşümü bağlamında bir hedef kayması yaşamaktadır. Özüğurlu’ya (2003: 69) göre, toplumu piyasasının bir uzantısı olarak gören bu yaklaşım, sosyal politikanın sosyal niteliğini de ortadan kaldıracaktır.

İlerleyen bölümde, Türkiye’de emeklilik alanında yaşanan dönüşüm, gerekçe ve hedefleri ile birlikte ana hatlarıyla ele alınacaktır.

TÜRKİYE'DE EMEKLİLİĞİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI: GEREKÇE, HEDEFLER ve İÇERİK

Sosyal güvenlikte gerçekleştirilen değişikliklerin, IMF ile 1998 yılında yapılan yakın izleme anlaşmasının etkisi altında kaldığı görülmektedir. Sisteme katkıların artırılıp sistemden yararlanmanın azaltılması, bireysel emekliliğin yasalaştırılarak emekliliğin piyasaya açılması, sağlık hizmetlerinde katkı paylarının artması, özelleştirme uygulamaları, vs. sosyal güvenlikte dönüşümün önemli adımları arasındadır. Dönüşüm IMF programı altında gerçekleşirken, DB sosyal güvenlikte yeniden yapılanmayı kredi ve hibelerle desteklemektedir (Erdoğan, 2006: 214-215). “Kamu maliyesinde kalıcı iyileşme sağlamayı hedefleyen reform çabalarının temel unsurunun, bütçe dengelerini korumaya yönelik kısa vadeli tedbirler ile desteklenen geniş kapsamlı bir sosyal güvenlik reformu” şeklindeki bir ifade, IMF ile yapılan anlaşmaya konulurken, kredi dilimlerinin serbest bırakılması, “reform”un yasalaşması ile ilişkilendirilmektedir (Erdoğan, 2006: 213). Konuya ilişkin Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın çalışmaları DB uzmanlarının projeksiyonlarına göre şekillenmekte ve buna yönelik bir strateji geliştirilmesi IMF Niyet Mektupları'nda yer almaktadır (Güzel, 2006: 175).

Sosyal güvenlik düzenlemesine ilişkin gereksinim yasa yapıcı tarafından (T.C. Başbakanlık, 2005: 33-55), “nüfus yapısındaki değişim, mevcut sistemin yoksulluğa karşı koruma sağlayamaması, sosyal güvenlik kurumlarının finansman açıklarının ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri, bütün nüfusun koruma altına alınmaması, mevcut sosyal güvenlik kurumlarının sorunları” olarak sıralanmıştır. Emeklilikte yeniden yapılanma ile birlikte ise, şu finansal hedeflerin gerçekleşmiş olacağı ifade edilmektedir:

“1.2005-2007 döneminde sosyal güvenlik sisteminin toplam açıklarının GSYİH'nin yüzde 4,5'ini aşmaması,

2. Emeklilik sistemi açığının GSYİH içindeki payının 2015 yılında mevcut durumun devamı halinde öngörülen açığa göre bir puan azalması,

3.Emeklilik sistemi açığının GSYİH'ye oranının uzun dönemde yüzde 1'i aşmaması” (T. C. Başbakanlık, 2005: 90).

Nüfus yaşlanması tezi, DB ile uyumludur (ICFTU, 2003: 50; Erdoğan, 2006: 216). Buna göre, Türkiye'nin nüfusu gelecekte hızlı bir biçimde yaşlanacak, bu ise, gelirlerde bir azalışla birlikte bir gider artışına da neden olacaktır. Mevcut yapı ise yaşlı nüfusun emeklilik ve sağlık gereksinimlerini karşılamaktan uzaktır. Bununla birlikte sistem finansal açıdan da sürdürülemezlik tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Sosyal güvenlikte yeniden yapılanmanın en önemli gerekçelerinden biri açıklardır. Yasal düzenlemeler ile sosyal güvenlik kurumlarına bütçeden gerçekleştirilen “kaynak transferlerinin önlenmesi, bütçe açığının azaltılarak faiz dışı bütçe fazlası hedefine daha kolay ulaşılabileceği” savunulmaktadır (Güzel, 2006: 176). 2004 yılı itibarıyla GSMH'nin yüzde 4,5'ine ulaşan bu açıkların süreç içerisinde yüzde 1 düzeyine çekilmesi hedeflenmektedir.

Bakanlığın hazırladığı “Sosyal Güvenlik Sisteminde Reform Önerisi: Nisan 2005” başlıklı raporda yer alan “mevcut sosyal güvenlik kurumlarının, sosyal güvenlik sistemlerinin en önemli amacı olan vatandaşlarımızı yoksulluğa karşı koruma amacını etkili bir biçimde ve yeterince yerine getiremedikleri” ve “Devlet bütçesinden karşılanan açıkların ülkemizin borçlarını ve faiz oranlarını artırdığı, hayat pahalılığına, yatırımlarda daralma ve işsizliğe yol açtığı ve sosyal güvenlik sisteminin mevcut yapısının ülke ekonomisinin geleceğini ve toplumsal barışı tehdit ettiği” (Aktaran Güzel, 2006: 175) ifadeleri düzenlemeye yönelik ciddi bir fikir vermektedir.

Katkıların artırılıp yararlanmanın azaltılması, sosyal güvenlik düzenlemesinin en önemli noktalarındandır. 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun, “Yaşlılık sigortasından sağlanan haklar ve yararlanma şartları” başlıklı 28'inci maddesi, prim gün sayısını ve yaş şartlarını düzenlemiştir. Prim gün sayısı şartı, “hizmet akdi ile bir veya birden fazla işveren tarafından çalıştırılanlar” (md. 4/a) için 7200 gün olarak belirlenmiştir. Emeklilik aylığına hak etmek için kadında 58, erkekte ise 60 yaş şartı, 2036 yılına kadar korunmuştur. 2036 yılından sonra ise kademeli olarak her yıl 2048 yılına kadar bir yıl artarak kadın ve erkeğin doldurması gereken yaş sınırı 65 olarak belirlenmiştir (Tozan, 2008: 53). Emekli olma yaşı ve prim gün şartının 7200'e yükseltilmesi ile birlikte katkılar da artırılmıştır. Ancak prim gün sayılarını tamamlayan, 58 yaşında emekli olması gereken kadınlardan ve 60 yaşında emekli olması gereken erkeklerden bu şartları 2036 yılından sonra tamamlayacakların bu yıldan itibaren, kademeli olarak yükseltilecek emeklilik yaşlarına tabi olmaksızın 58-60 yaşlarında emekli olmalarına olanak tanıyan düzenleme yapılmıştır (Tes-İş, 2008: 7).

Bunun karşılığında ise aylık bağlama oranlarında da kimi düşüşler yaşanmıştır. Yasanın “Yaşlılık aylığının hesaplanması” başlıklı 29’uncu maddesine göre, aylık bağlama oranı, sigortalının malullük, yaşlılık ve ölüm sigortalarına tabi olan toplam prim ödeme gün sayısının her 360 günü için yüzde 2 olarak uygulanacaktır. Bununla birlikte yasanın yürürlüğe girmesinden önce sigortalı olanların ilk 10 yıllık (3600 gün) prim gün sayısı dolmasına kadar her yıl için yüzde 3 aylık bağlama oranı geçerli olacaktır (Tozan, 2008: 56).

Gelir ve aylıkların hesaplanmasına ilişkin önemli noktalardan biri de güncelleme katsayısıdır. Yasanın 3’üncü maddesinin 29’uncu bendinde düzenlenen bir uygulama olan güncelleme katsayısı aylığa hak kazanma koşulları kadar önemlidir. “Yıllık TÜFE artışı ile birlikte milli gelir artışının yüzde 30’u kadar bir sınırlamanın getirilmesi aylıkların hesaplanmasında artış hızını etkileyecek önemli bir değişiklik”tir. Önceki yasa döneminde “enflasyon ve büyüme oranlarının yüzde 100’ü ile birlikte” prim kazançları güncellenirken, yeni dönemde “enflasyon artışının tamamı, milli gelir artışının yüzde 30’unun dikkate alınması” önemli bir kayıptır (Tan, 2008: 59).

Görüldüğü gibi emeklilik düzenlemesinde kimi hak kayıpları söz konusudur. Emeklilik yaşının yükseltilmesi ve prim ödeme gün sayısının artırılması, bunlar arasında en dikkat çekici olanlarıdır. Türkiye emek piyasasında esnek çalışma biçimlerinin yaygınlığı ve kayıtdışılığın boyutları düşünüldüğünde, düzenli çalışma yaşamı ve süresi olmayan sözleşmelilerin, yeni emeklilik düzenlemesinden daha da olumsuz etkilenmeleri beklenmelidir (Erdoğan, 2005: 24).

Bu çalışma, emeklilik düzenlemesinden hareketle sosyal politikadaki dönüşümün yansımalarını Türkiye somutunda genel hatlarıyla ele almayı amaçlamaktadır. Buna göre “yoksullukla mücadele” söylem ve pratiği ve sosyal politikanın hedef kitlesinde yaşanan kayma, Türkiye ve sosyal güvenlikte yeniden yapılanma söz konusu olunca en net haliyle şu şekilde yansıma bulmaktadır: “Emeklilik sigortalarına yönelik kullanılması gereken kamu kaynağının kademeli olarak azalması, sosyal yardımlara aktarılabilecek kaynakların artmasını sağlayacaktır” (T.C. Başbakanlık, 2005: 90).

EMEKLİLİKTE YENİDEN YAPILANMA: ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

Bu bölümde, sunulan hedef ve gerekçeler eleştirel bir gözle ele alınacak ve dönüşümün ardında yatan dinamikler görünür kılmaya çalışılacaktır. Güzel’e (2006: 177) göre, bir bütün içerisinde değerlendirildiğinde, yasanın sosyal güvenliğin sosyal boyutundan çok, ekonomik boyutunu ön plana çıkardığı ve “daha fazla prim, daha az aylık” anlayışını esas aldığı görülmektedir. Bu çerçevede DB ve yasa yapıcının yaklaşımları arasında ciddi bir örtüşme gözlenmektedir.

İlk tez nüfusun yaşlanmasıdır. Erdoğan’ya (2006: 215-217) göre, gelişmiş ülkeler için geçerliliğini koruyan bu tez, Türkiye için geçerli olmamakla birlikte, kayıtdışılık olgusunu unutmadan, Türkiye’de genç nüfustan ve bunun işgücü piyasalarına yansımından söz etmek gerekir. Öncelikli konu, nüfusun yaşlanmasından çok, “nüfusun sağlık ve eğitim sorunları ve çalışma çağındaki nüfusun üretken istihdamının nasıl sağlanacağıdır.” DB tezlerini çürüten önemli argümanlardan biri de, bu tezlerin gelir dağılımındaki bozulmaya karşı duyarsız olmasıdır. Buna göre, gelir dağılımında artan bozulma ile birlikte, düşük gelirli grupların hayatta kalma süresi beklentileri de düşüş göstermektedir.¹ DB’nin, bu durumu görmezden gelmesi doğal karşılanmalıdır.

Ayrıca “mevcut sosyal güvenlik kurumlarının, sosyal güvenlik sistemlerinin en önemli amacı olan vatandaşları (...) yoksulluğa karşı koruma amacını etkili bir biçimde ve yeterince yerine getiremedikleri” tespiti, sosyal güvenliğin dolayısıyla da sosyal politikanın amacını yoksullukla mücadeleye eşitlemektedir. Oysa ki, sosyal güvenliğin temel amacı sadece yoksulları değil, piyasanın ve çevrenin yarattığı sosyal risklerle karşılaşan bireyleri ekonomik güvenceye ve sağlıklı yaşam koşullarına taşımak, kazandırmaktır. Ayrıca, sağlanacak bir ekonomik, tıbbi koruma ve güvencenin artmasının, “yoksulluğu azaltma veya önlemek gibi dolaylı bir” etki ve sonucu da olacaktır (Güzel, 2006: 175-176). Castel’in (2004: 92) de işaret ettiği gibi, sosyal güvence, “yalnızca en yoksullara, onları tam bir düşkünlük durumundan kurtarmak için yardım etmek” değildir.

¹ Örneğin, 1970’lerde, zenginler ile yoksullar arasında yaşama ümidi arasındaki fark 5,5 iken, bu fark 1990’lara gelindiğinde 9,5 düzeyine yükselmiştir. Rusya’da da, 1980 ortalarında erkekler için hayatta kalma beklentisi 70 yaş iken, 2006’da bu, 59 yaşa kadar gerilemiştir (Aktaran Erdoğan, 2006: 217). Bir araştırmanın sonuçlarına göre, Sovyetler Birliği’nin çözülüşünün ardından Doğu Avrupa’da ölüm oranlarının artmasının en önemli nedeni DB’nin şiddetle desteklediği özelleştirmelerdir (<http://www.bbc.co.uk/turkish>).

“Devlet bütçesinden karşılanan açıkların ülkemizin borçlarını ve faiz oranlarını artırdığı, hayat pahalılığına, yatırımlarda daralma ve işsizliğe yol açtığı ve sosyal güvenlik sisteminin mevcut yapısının ülke ekonomisinin geleceğini ve toplumsal barışı tehdit ettiği” ifadesinden de anlaşılacağı üzere Bakanlık, yapısal etmenler ile değil, “sonuçlar” ile ilgilenmektedir. Sistem içi yapısal etmenlerin neden olduğu açıklar, ekonominin temel sorunuymuş gibi gösterilmekte ve düzenlemenin toplumsal meşruiyet ayağı “ülke ekonomisinin geleceği”, “toplumsal barışı tehdit” gibi ifadelerle beslenmektedir.

Sorunları doğru tanımlayamayan bir yaklaşımın, çözümü de sağlıklı bir biçimde belirleyebilmesi mümkün değildir. Öncelikle yasa yapıcı bir sorun tarif etmekte; ancak bu sorunu doğuran nedenleri görmezden gelmektedir. Çünkü görmezden gelmediği noktada, bu sorun alanlarına müdahale etmesi gerekecektir. Oysa dönem, sosyal politikanın geleneksel düzenleme ve müdahale alanlarından uzaklaşılması dönemidir. Önerilen ise, “sosyal güvenlik sistemindeki mali dengesizliğin makro ekonomik nedenleri ve yapısal özellikleri göz önüne alınmadan” açığın ortadan kaldırılması için katkının artırılıp, yararların azaltılmasıdır (Erdoğan, 2006: 219). Erdoğan’ya (2006: 219-220) göre, Türkiye’de sosyal güvenlik sistemindeki açıklar şu dört nedenden kaynaklanmaktadır:

“Birincisi ve en önemlisi, sosyal güvenlik sisteminde devlet katkısının olmaması (...), ikincisi, işgücüne katılımın düşüklüğü, işgücü piyasasındaki yüksek kayıtdışılık ve işsizlik (...), üçüncüsü emeklilik yaşı, borçlanma yasaları, karşılığında prim alınmayan ödemeler, primlerin toplanamaması (düşük beyan-düşük tahsilat), sık sık çıkartılan af yasaları, sistemde biriken kaynakların kamusal açıklarının finansmanı için kullanılması gibi konularda sisteme siyasi yaklaşımlar (...), sağlıkta hizmet sunumunun ticarileştirilmesi ve özelleştirilmesi.”

Açıkların nedenleri ve yapısal kökenleri bu kadar net iken, sosyal güvenlikte yeniden yapılanma, “prim kazançları ile giderlerin dengelenmesini hedefleyen aktüeryal hesapları temel alan bir bakış açısı ile şekillendirilmiştir”. Açıkların, kamu finansman açığını artırarak, yatırımları, dolayısıyla büyüme ve istihdam artışını engellediği ileri sürülmektedir (Erdoğan, 2006: 220).

Bu çalışmada ise, Türkiye’de sosyal güvenlik sisteminin sorunlarının çözülebilmesi, için ekonomiye ve emek piyasalarına yön veren politikaların ve bu çerçevede oluşan yapısal etmenlerin bütüncül bir şekilde değerlendirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Sosyal güvenliği emek piyasasının sürekli işsizlik ve kayıtdışılık üreten yapısından bağımsız olarak ele almak, sosyal güvenliğin sorunlarını çözmeyecek; aksine daha da derinleştirecek ve ağırlaştıracaktır.

Sosyal politikanın dönüşümü ise tam da bu noktada gündeme gelmektedir. Az önce değinildiği gibi, sosyal politikanın geleneksel müdahale ve ilgi odağı olan işçi sınıfı artık bir sosyal politika odağı olmaktan çıkarılmak istenmekte, yerine ise, sosyal desteğe muhtaç bir yoksullar kategorisi oturtulmaktadır. Bu ise, doğal olarak, ücret ve emek piyasası koşullarına devlet müdahalesi olmaksızın gerçekleşecektir. Böylelikle, bu neo-liberal anlayış çerçevesinde emek piyasasının yapısal özelliklerinin tartışılmasına gerek de yoktur. Ücret koşullarına ve piyasaya müdahale edilmemesi yönündeki neo-liberal ön kabulün, sosyal politikanın ve devlet-piyasa ilişkilerinin dönüşümü çerçevesinde de ele alınması gerekmektedir.

Bu süreçte sadece devlet-piyasa değil, aynı zamanda devlet-yurttaş ilişkisi de ciddi bir dönüşüm yaşamaktadır:

“ (...) yurttaşlık kurumunun üzerinde yükseldiği *haklar* nosyonu, ancak serbest piyasa düzenine ve ücret sistemine müdahale ettiği ölçüde *sosyal* niteliği kazanmaktadır. (...) Bir hizmetin hak statüsünde genelleşmesi ile (...) ‘ona gerçekten muhtaç olanlara’ sunulması arasındaki fark, esasında sosyal politika ile diğer koruyucu politikalar arasındaki farktır. Bu aynı zamanda, mülksüzleri *yurttaş* olarak kavramakla, yardım bağımlısı bir *düşkün* olarak kavramak arasındaki farkı da gösterir” (Özğür, 2003: 69).

Ücret ve pazara müdahalenin olmayacağı önkabulu ve hak kavramının ortadan kaldırılması çabası, birbirini bütünleyen iki olgudur. Yücesan-Özdemir ve Özdemir’in (2008: 162) de işaret ettiği gibi hak nosyonunun sosyal bir içerik kazanması için taleplerin “serbest piyasa düzenine ve ücret sistemine müdahale” edebilmesi gerekmektedir. 1980 sonrasında hak nosyonunun sosyal içeriğini yitirmesi tam da bu noktada başlamıştır. Bu tür bir dönemde, sosyal güvenlik de bir sosyal hak ve “işçinin devlet tarafından korunan çıkarları” olmaktan çıkmakta, kapitalizmin altın çağında edindiği “anayasal yer”inden dışlanmaktadır (Yücesan-Özdemir ve Özdemir, 2008: 162). Konunun diğer tarafında ise yine “yoksullar” vardır:

“Bu kapsamda ‘yoksul’ öncelikle bir araştırma konusudur. Piyasa ilişkisi içerisinde emekleri meta haline dönüştürülemeyen kimseler ‘yoksul’ başlığı etrafında toplanır. Artık bunlar yedek işçi ordusunun bir parçası, kolektif işçinin bir kesimi değildirler. Varlıklarını toplumsal üretim ilişkilerinin eşitsiz doğasına değil, kendi kişiliklerinin kötü yanlarına ya da kötü yazgılarına borçludurlar. (...) En kötüsü de ‘yoksul’un, artık birilerinin vergileri üzerinden geçinen bir işe yaramaz haline dönüşmesidir” (Aktaran Yücesan-Özdemir ve Özdemir, 2008: 164-165).

Bu tür bir ortamda güvenlik gereksinimleri her gün yeniden üretilen bu kesimler için, uygun görülen model ise yukarıda da açıklandığı gibi “yoksullukla mücadele” ya da “sosyal koruma” (Güler-Müftüoğlu, 2006: 43; Özdemir, Yücesan-Özdemir: 2006: 52) programları olmaktadır. Bu modelde, emek piyasasına ücretli emek konumunda girenler “sigorta alanlarına ‘müşteri’ olarak katılırken”, emek gücünü satma olanağından dahi yoksun olan yoksullara ise yardım edilecektir (Özdemir, Yücesan-Özdemir: 2006: 52).

Sosyal güvenliğin sosyal koruma ile yer değiştirmesi de güvenlik gereksiniminin bireysel ve muğlak bir düzleme çekilmesi perspektifi ile hazırlanmış bir stratejidir. Koruma kavramını, çağrıştırdıkları ekseninde düşünüldüğünde, “vatandaş ‘muhtaç’ olma gibi bir pozisyona indirgenmekte”dir (Güler-Müftüoğlu, 2006: 43). Yaratılan, “hak” temelli bir kültürden, “muhtaçlık” kültürüne dönüşümün ilk adımlarıdır. Böylelikle bu kesimler kendilerini sürekli olarak korunmaları gereken, edilgen bir konumda algılayacaklardır.

Daha önce söylenenler ışığında ifade edilebilir ki, fordist döneme ait, “emeğin kolektif hakları kavramı, anlamını yitirmiş, bireysel haklar manzumesine dönüştürülmüş/çevrilmiş (...), böylece, kolektif mücadele kazanımı olan, işçi sınıfının bir üyesi bulunduğu için sahip olunan ‘hak’ yerine, ancak bireysel olarak satın alınabilecek bir ‘hak’ kavramı geçirilmeye” çalışılmıştır (Özdemir, Yücesan-Özdemir: 2006: 51). Böylelikle birey, aidiyet gereksinimini sınıfsal değil, dinsel, kültürel, vs. düzlemlerde kuracaktır.

Bu çalışmanın hareket noktasını oluşturan emeklilik sistemini düzenleyen çerçeve de, bir düzenleme biçimi olarak, üretim-tüketim dengesinde kilit bir yere sahiptir. Emeklilik sigortaları içerisinde, “en geniş emeklilik geliri, istikrarlı bir mali yapıya sahip olan dağıtım sistemleri” (ICFTU, 2003: 47), “emeklilerin gelirlerinin çalışanlardan kesilen primlerle ödendiği, böylece gelirin kuşaklar arasında yeniden dağıtılmasına dayanan kamu emeklilik sistemleri” olarak tanımlanmaktadır. Bu sistemlerde, esas olarak tanımlanmış bir kazançta dayanılırken, emekli olduğunda hak sahibine yapılacak ödemelerin önceden belirlenen bir yöntemle göre hesaplanacağı yönünde bir güvence vardır (Geniş, 2003: 47). Bölüşümü temel alan ve Türkiye’de de uygulanan dağıtım sistemleri, “belirli bir dönem içerisinde toplanan gelirlerin bu dönemdeki harcamalarda kullanılması ilkesi”ne dayanmaktadır. Bu modelde “çalışan nüfustan çalışmayana, genç nüfustan yaşlı nüfusa doğru bir gelir” aktarımı söz konusudur (Karakaya, 2005: 14). Bu sistemler, ekonominin gücünü yansıtırken, ekonomiye talep temelli katkı yaratmaktadır. DB ise, 1990’larla birlikte, dağıtım modelini temel alan emeklilik sistemlerinin değiştirilmesine de gündeminin üst sıralarına almıştır. Çalışmalarında, “dağıtım esasına dayalı sosyal güvenlik sistemlerinin en azından kısmen özel sektör tarafından yönetilen fon sistemleri ile yer değiştirme” sini önermektedir (ICFTU; 2003: 49).

Yukarıda değinildiği gibi, fon esasına dayalı sistemler ise, “her çalışanın kendisinden kesilen primlerle kendi emeklilik gelirinin sağlanması esasına” ve tanımlanmış katkıya dayanmaktadır. Buna göre, “sigortalının her döneme ait prim katkılarının miktarı önceden belirlenir, buna karşılık elde edilecek emeklilik kazançları da katkının miktarına ve bu fonların değerlendirilmesiyle elde edilecek getiriye bağlı olarak değişir” (Geniş, 2003: 47). İki model arasındaki en önemli fark, fonlama modelinde, gelirin çalışanlardan çalışmayanlara veya genç nüfustan yaşlı nüfusa aktarılmasını, oluşturulan fonda biriktirilmesidir. Modelde kişi kendi kendisini fonlamaktadır (Karakaya, 2005: 15).

Fordist birikim rejimi, yüksek reel ücret düzeylerinde kitlesel olarak üretilen malların, yine kitlesel olarak satılmasına ve bir düzenleme biçimi olarak, talep yaratacak kurum ve yapılara dayanıyordu. Buna karşın ihracat yönelimli büyüme ve küresel rekabet çerçevesinde, yeni sermaye birikim rejimi, ekonomi içerisinde önceki dönemki talep düzeyine gereksinim duymuyor, emek piyasasında ücretlerin baskılanmasını hedefliyordu. Dağıtım modeli ise gelirin bölüşümü çerçevesinde bireyler açısından bir talep unsuru oluşturmaktadır. Bu ise yeni birikim rejimi açısından gereksinim duyulan bir durum değildir. Dolayısıyla emeklilikte model dönüşümünü belirleyen dinamikler arasında birikim rejiminin değişimi de etkili olmuştur.

Emeklilik fonlarının piyasada bir para kazanma aracı olarak kullanılmak istenildiği gerek alıntı gerek anlatı düzeyinde ifade edilmiştir. Buna göre emeklilik fonları, piyasanın kaynak gereksinimini karşılayacak iştah kabartıcı alanlar arasında sayılmalıdır. Ayrıca fonlama modeli, DB’nin “öneri”sinde de görüldüğü gibi, emeklilik sistemine ilişkin düzenlemede kamunun etkin bir biçimde yer almasına karşı, alanın piyasaya açılıp, özel sektörün öne çıkmasını savunmaktadır. Bu ise, sermaye için karlı bir birikim alanı olmanın yanında sosyal güvenliğin kamunun sorumluluğundan arındırılması ile birlikte, toplumsal risklere karşı bireysel sorumluluğu ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla emeklilik düzenlemesinden hareketle denilebilir ki, sosyal güvenlikten bireysel güvenliğe doğru bir dönüşüm, DB’nin neo-liberal politikaları ekseninde ilerlemektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Fordizmin krizi, sermaye için önceki dönem üzerindeki yüklerden kurtulması bağlamında ciddi bir yenilenme olanağı sunmuş, bu süreçte ideolojik, siyasal, kültürel, ekonomik, politik, vb. pek çok alanda derinlemesine dönüşümler yaşanmıştır. Yeni birikim rejimi ile düzenleme biçimleri arasındaki uyumsuzlukların giderilerek krizin aşılmasına çalışıldığı bu dönemde, çalışma ilişkileri de ilk akla gelen dönüşüm alanları arasındadır. Bu çerçevede emeklilik alanında da ciddi değişimlere gerek duyulmuştur. Böylelikle –elbette emek ve sermayenin farklı ülkelerdeki güç dengeleri ışığında- emeklilikteki dönüşümü, yeni birikim rejimine uyarlanma çabalarının bir uzantısı olarak okumak gerekir.

Bu çalışmada, Türkiye’de gerçekleştirilen sosyal güvenlik düzenlemesinin bir ayağını oluşturan emeklilikte yeniden yapılanma, bu tür bir perspektiften bakılarak ele alınmaya çalışılmıştır. Emeklilik alanının özel sektöre açılması ile kamusal emeklilik sistemi, “haklar ve yararlar açısından daraltılmış, aylık bağlama oranları giderek azaltılmış kısacası etkisizleştirilmiş”tir (Erdoğan, 2006: 222).

Birikim rejimi ve düzenleme biçimindeki farklılaşma, emeklilikte yeniden yapılanmaya pek çok açıdan (ideolojik, ekonomik, vs.) yansımakta ve yeni yasal çerçeve, hedef ve gerekçeleri ile sosyal politikanın dönüşümü bağlamında değerlendirilebilmektedir. Ayrıca hak kavramının, piyasa ve ücret düzenine müdahalesizlik önkabulü ekseninde önce sosyal içeriğinden arındırılması, ardından da bir “düşkün”, “muhtaç” ya da “garip gureba-fakir fukara”² kültürü ve “yardım”, “koruma” söylem ve pratiği ekseninde vatandaşlık temelinden kopartılması, dönemin sosyal politika ortamına damgasını vuran gelişmeler olarak ele alınmalıdır.

Böyle bir toplumsal ortamda sosyal politika ve sosyal güvenliğin dönüşümü bağlamında yeşerebilecek manevi-dinsel değerlerle örülü örgütlenmeler ve cemaat ilişkileri, aile ile birlikte bireysel alana bırakılmış güvenlik gereksinimini kapatacak ilişki ağları arasındadır. Süreci, egemen kültürel atmosfer, çalışanların sınıfsal aidiyet bağı ve kolektif temsil süreçlerinin dışında kalması gibi etmenlerin ışığında, sosyal güvenlikten bireysel güvenliğe, “hak”tan yardıma, vatandaştan “düşkün”e doğru bir dönüşüm olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır.

² İfade, Başbakan Erdoğan’ın özellikle halka hitap ederken sıklıkla kullandıkları arasındadır.

KAYNAKÇA

Arın, Tülay (1986), “Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm”, *11. Tez Kitap Dizisi*, No:1, İstanbul, S. 113-114, 131-132.

Castel Robert, (2004), *Sosyal Güvensizlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, S. 92.

Erdoğan, Seyhan (2005), “Türkiye’de Emeklilik Sisteminde Değişim”, *Kamu Yönetimi Dünyası*, No: 23, Ankara, S. 24.

Erdoğan, Seyhan (2006), “Sosyal Politikada Değişim ve Sosyal Güvenlik Reformu”, *Mülkiye*, No: 252, Cilt: XXVII, Ankara, S. 213, 214-215, 216, 215-217, 219-220, 222.

Geniş, Arif (2003), “Çevirmenin Notu”, *Sendikal Notlar*, No: 18, İstanbul, S. 47.

Güler-Müftüoğlu, Berna (2006), “Küresel ve Yerel Aktörlerin Sosyal Güvenlik Sisteminin Dönüşümüne Etkileri”, *İktisat Dergisi*, No: 478, İstanbul, S.43.

Güzel, Ali (2006) “Yasa Tasarısının Genel Değerlendirmesi”, *Çalışma ve Toplum*, No:8, İstanbul, S. 175, 176, 177.

ICFTU, (2003) “Gelişmekte Olan ve Geçiş Sürecindeki Ülkelerde Kamu Emeklilik Sistemlerinin Özelleştirilmesinde Dünya Bankası Müdahalesi”, (Çev. Arif Geniş), *Sendikal Notlar*, No: 18, İstanbul, S. 47, 49, 50.

Karakaya, Mustafa (2005) “Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sistemi ve TBMM’deki Reform Taslaklarının Değerlendirilmesi”, *Kamu Yönetimi Dünyası*, No: 23, Ankara, S.14, 15.

Meiksins Wood Ellen, (2006) “Küreselleşme ve Devlet: Sermayenin İktidarı Nerede?”, (Çev. Emel Kahraman), Saad-Filho A. (der.), *Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş* (iç.), Yordam Kitap, İstanbul, S. 162-163.

Öngen Tülin, (1996) *Prometheus’un Sönmeyen Ateşi Günümüzde İşçi Sınıfı*, Alan Yayıncılık, İstanbul, S.134.

Öngen, Tülin (2004) “Sermayenin Yeni Hegemonya Stratejileri”, *I. Ulusal Sosyal Politika Kongresi*, DİSK, Ankara, S. 247.

Özdemir Ali Murat, Yücesan-Özdemir Gamze, (2006) “Türkiye’de Sosyal Güvenliğin Derin Dönüşümü: Farklı ‘Birey’ Tahayyülleri”, *İktisat Dergisi*, No: 478, İstanbul, S.51, 52.

“Özelleştirme öldürüyor”

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2009/01/090115_privatization_deaths.shtml (Erişim tarihi: 20.1.2009)

Özğür, Metin (2003) “Sosyal Politikanın Dönüşümü ya da Sıfatın Suretten Kopuşu”, *Mülkiye*, No: 239, Cilt: XXVII, Ankara, S.61, 64,69,72.

Özveri, Murat (2003) “Sosyal Güvenlik Hakkı ve Dünya Bankası”, *Sendikal Notlar*, No: 18, İstanbul, S. 79.

Shaikh, Anwar (1986) “Günümüz Dünya Bunalımı: Nedenleri ve Anlamı”, *11. Tez Kitap Dizisi*, No:1, İstanbul.

Şen Sabahattin, (2004) *Esnek Üretim-Esnek Çalışma ve Endüstri İlişkilerine Etkileri*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, S. 69.

T.C. Başbakanlık (2005) *Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma 9, Sosyal Güvenlik Reformu: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, S. 33-55, 90.

Tan, Namık (2008) “Sosyal Güvenlikte Yeni Dönem”, *TÜRK-İŞ*, No: 381, Ankara, S. 59.

TES-İŞ (2008) “Emekçiler Ne Dedi? Sonuçta Ne Oldu?”, *TES-İŞ*, No: 2008-2, Ankara, S: 7.

Tozan Celal, (2008) *5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu*, TÜRK-İŞ, Ankara, S. 53, 56, 59.

Yücesan-Özdemir Gamze, Özdemir Ali Murat, (2008) *Sermayenin Adaleti Türkiye’de Emek ve Sosyal Politika*, Dipnot Yayınları, Ankara, S. 162, 164-165.